

תמוש

סיפורי גש"ה
גש"ה

יגאל שורץ

מה שרואים מכאן

סוגיות בהיסטוריוגרפיה של
הספרות העברית החדשה

2005

"הדברים כה פשוטים..."

מה לרגוש ולתהות?

באמת, בני אדם משונים מאוד."

נתן אלתרמן, "אנשי עלייה שנייה"²

תקופת העלייה השנייה היא בלי ספק – וכבר עמדו על כך היסטוריונים וסוציולוגים רבים³ – "התקופה המעצבת" של החברה והתרבות הישראלית, לפחות עד שנות השמונים של המאה הקודמת. חותמה הבולט של העלייה השנייה ניכר גם בתחום הסיפורת העברית. בתקופה זו שורטטה למעשה המסגרת שבה תפתח ותפרח, אך גם תתבצר, הסיפורת הישראלית במשך עשרות שנים. כאן סומנו והוגדרו עמדות היסוד והקונפליקטים המרכזיים, עוצבו הדגמים העלילתיים העיקריים, נקבע אופיו של הליהוק: מי יעמדו במרכז הבמה, מי יעמדו בשוליים ומי ישמשו נציבים, אם בכלל. כאן כוונה התאורה: פה החלקים המוארים של הבמה, ושם החלקים שיישארו בצל, וגובש מבחר הקולות הבסיסי: קול הפאתוס הלאומי, הערות הצד הספקניות-אירוניות, הטון של ה"אף על פי כן", ההשתקה של קולות מן העבר ולצדה "צער השורשים החתוכים"⁴: הגעגועים לבית אבא, לשדות הרחבים, לנהרות, לשקיעות הארוכות וכיו"ב.

את מקומה המכריע של סיפורת העלייה השנייה בעיצוב התרבות הישראלית אפשר לתאר מנקודות מוצא שונות. אני בחרתי נקודת מוצא שמוקדה השוואה בין שתי נקודות מוצא אחרות:

תקנה. אי לכך הניסיונות השונים להבין ולהסביר אותו, המהווים, לכאורה, מעין שלב מוקדם הכרחי להצעת איזו פרוגנוזה, איזה מזור לחוליו של אותו "עולם", נתפשים כאן בבחינת כוסות רוח למת. שתי המסקנות הפסימיות האלו עולות בקנה אחד עם אמירתו החריפה של אלתר יקנה"ז, המשקפת את מבנהו ואת הגיונו הגאוניים של רומן התקופה הזה: "בקיצור, איך שיהיה הדבר, בין כך ובין כך לא טוב!"

ירושלים, קיץ תשנ"א; נווה שלום, קיץ תשס"ד

פרק חמישי

מה שרואים מכאן לא רואים משם,

אבל גם להפך:

סיפורת העלייה השנייה

משתי פרספקטיבות היסטוריות¹

א. "ציונית מודרניסטית". ב. "ציונית ביקורתית" ו/או "פוסט-ציונית". לנקודת המוצא הראשונה אידרש בקצרה משום שהיא ידועה ומוכרת. גם נקודת המוצא השנייה אינה ממש חדשה, אבל לה אידרש ביתר הרחבה משום שלא נדרשו לה עדיין, למיטב ידיעתי, בהקשר של בחינת סיפורת העלייה השנייה כמכלול.

לתיאור המשווה דרך הפריזמה הכפולה הזו יש שתי מטרות. א. לנסות ולהצביע על עוד כמה מאפיינים מהותיים של הקורפוס החשוב שלפנינו. ב. לנסות ולהתמודד עם שאלת הלגיטימיות של תיאורים היסטוריוגרפיים נבדלים ושונים, שאינם יכולים לעלות בקנה אחד – כך לפחות על פי דבריהם התקיפים והנחרצים של כמה מנציגי שתי הקבוצות.⁵

ג

בחינתה של סיפורת העלייה השנייה מנקודת המוצא המכונה כאן "ציונית-מודרניסטית" זכתה לפיתוח העקבי והשיטתי ביותר במחקרו של גרשון שקד.⁶ המחקרים הללו, המתייחסים לקורפוס ספרותי ענק שנוצר במשך יותר ממאה שנים (1880-1990), ביססו שתי הבחנות מרכזיות מאוד לענייננו.

ההבחנה הראשונה עניינה זהותו של השלד הרעיוני-סיפורי שנוצר, או לפחות החל להתגבש, בתקופת העלייה השנייה ואחר כך קנה לו עמדת בכורה בסיפורת העברית הארץ-ישראלית לדורותיה. כוונתי ל"עלילת-העל הציונית" – אותו דגם סיפורי שעיקרו, על פי שקד,⁷ הניסיון "לגאול את היהודי מן הגלות ואת האדמה [אדמת ארץ-ישראל] מן השממה" ולהגן על ההתיישבות מפני אלה שניסו "לתקוע גלגלים בעגלת ההיסטוריה".

ההבחנה הזאת, אציין מיד, אינה מובנת מאליה. כך הם פני הדברים, כמדומה, אפילו מבחינתו של בעל ההבחנה עצמו. אפרט: ביחידת המבוא שלו לכרך ה' של הסיפורת העברית 1880-1980 מקדיש שקד תת-פרק שלם לתיאור המצאי של העלילות ההיסטוריות שעמדו לרשות הסופרים בארץ. לטענתו, מדובר ב"מאות עלילות מציאות"⁸ שונות ומגוונות. הנה:

"האירועים העיקריים שעברו על היישוב העברי משנות הארבעים עד ראשית שנות השמונים [של המאה העשרים, י. ש.] הם שרשרת ארוכה של דרמות גדולות וקטנות, שכל יצירה בדיונית עשויה להתגמד לעומתן: מלחמת העולם השנייה, הגיוס לפלמ"ח ולבריגדה, השמועות הראשונות על השואה והמידע המלא עליה ועל המרידה בגטאות; המאבק נגד הספר הלבן והשלטון האנגלי, בהעפלה בהתיישבות ובמעשי חבלה; מלחמת העצמאות והקמת המדינה; העלייה ההמונית של שארית הפליטה ויוצאי ארצות המזרח בשנות ה-50; הצנע, רדיפת היהודים בארצות השלטון הסובייטי, משפט הרופאים ומשפטי פראג; פרשת השילומים; המלחמות, החל במלחמת סיני והמשך במלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים וכלה במלחמת לבנון; האיחודים והפילוגים בתנועת העבודה ושינוי היחס לברית המועצות מנאמנות עיוורת עד לקרע מוחלט, והפילוג הטראגי ב"קיבוץ המאוחד"; הפיצולים והאיחודים בשאר המפלגות; המתח הגובר בין חילונים לרתיים; המתחים הבין-עדתיים (מהומות ואדי סאליב); המתחים בין יהודים וערבים (אירועי כפר קאסם) ועוד. בהנהגתה של החברה הישראלית פעלו בשנים אלה כמה דמויות דרמטיות וסגנוניות כבן-גוריון, אשכול, ספיר, דיין, אלון, בגין ועזר וייצמן. כל אחת מדמויות אלה מציגה דרמה משלה של עלייה, שיא ושקיעה.

"גם העולם השתנה בשנים אלה: הופעת הכוח האטומי, הירושימה, עלייתן של המעצמות הגדולות, המלחמה הקרה, שקיעתה ועלייתה של אירופה, מלחמות קוריאה וויטנאם, פירוקן של האימפריות הצרפתית והאנגלית, צמיחתו של העולם השלישי, עלייתה של יפן כמעצמה כלכלית עולמית, המאבק בין צפון העולם לדרומו.

"גם לדינמיקה האדירה של התפתחות היישוב היהודי בארץ-ישראל מיישוב של שש מאות אלף למדינה של יותר מארבעה מיליון יש משמעות רבה. לא זו בלבד שהמרחב שבו פועלת הספרות משתנה חדשות לבקרים, אלא גם קהל היעד משתנה והולך כמשך ארבעים שנים אלה. עלייה עלייה ותרומתה, אם כחומר ביד היוצר ואם כקהל-יעד אפשרי של יוצרים."

שקד מתבונן כאן על ההתרחשויות ועל בני האדם בתקופה הנדונה

כעל חומר פוטנציאלי ביד היוצרים. הוא מציג לפנינו – ובעיקר, כמדומה, לפני היוצרים הפוטנציאליים שבינינו – "שרשרת ארוכה של דרמות גדולות וקטנות" ו"כמה וכמה דמויות דרמטיות וסגנוניות", "שכל יצירה בדיונית יכולה להתגמד לעומתן".

אבל, וכאן מקור הבעיה, זו אינה רשימה מדגמית ניטרלית, מצבור אקראי של אירועים ודמויות ממחסנו של שר ההיסטוריה. נהפוך הוא, לפנינו שרשרת תחנות תמטיות סלקטיבית מאוד, שהחיבור ביניהן, בציר כרונולוגי – פעולה המזכירה מתיחת קו בדפי רישום לילדים שמסומנות בהם סדרות עולות של מספרים – יוצר, באורח כמו ממילאי, "עלילת-על" ברורה אחת ויחידה: "עלילת-העל הציונית".

כך הם פני הדברים, בין היתר, בשל הסיבות הבאות: ראשית, שקד אינו כולל במצאי העלילתי ההיסטורי שהוא מציג לסופרים שתיים מהחזיתות שבזיקה הדוקה אליהם התפתח הסיפור של היישוב היהודי בארץ: סיפורה של התפוצה היהודית הגדולה בעולם – יהדות אמריקה, וסיפורה של "הישות הפלסטינית" בארץ ובפזורה⁹. שנית, לא קשה להבחין, שמשקלה של השואה ומוראותיה (כולל, למשל, ציון מספר הנספים הכולל, והתייחסות לקהילות הגדולות שנהרסו) קטן, יחסית למשקל הניתן לאירועים המהווים חלק מבניית היישוב היהודי בארץ. שלישית, נקל לראות שבגלריית ה"דרמויות [ה]דרמטיות ו[ה]סגנוניות" אין ולו יהודי אחד מארצות ערב, וגם לא אישה אחת לרפואה: אפילו לא רחל ינאית בן-צבי, חנה סנש, גולדה מאיר ושולמית אלוני.¹⁰ רביעית, שקד מדבר על "הדינמיקה האדירה של התפתחות היישוב היהודי בארץ-ישראל מיישוב של שש מאות אלף למדינה של יותר מארבעה מיליון", אך לא מזכיר ולו במילה אחת את היווצרות והתפתחות הלאומיות/"הבעיה" הפלסטינית. ובמקביל – וזה מפתיע יותר – הוא מדבר על שינויים משמעותיים בעולם הגדול, אך אינו מזכיר את חתימת חוזה השלום עם מצרים. חמישית, גם מערכת המונחים של שקד חוזרת ומסגירה את עמדותיו האידיאולוגיות: "המאבק נגד הספר הלבן והשלטון האנגלי, בהעפלה, בהתיישבות ו' זוהי מעין ו' ההיפוך, שמבליעה זיקה של לעומת זאת במעשי הפלה" (רמז להבדל בתרומה למאבק של ההגנה מזה ואצל "ולח"י מזה?); "מלחמת העצמאות" (ולא כמו אצל "הפוסט-ציונים",

הניטרלים, לכאורה: "מלחמת 1948").¹¹ "העלייה ההמונית" (בניגוד לעלייה של בודדים-נבחרים, דוגמת העלייה השנייה?), "שארית הפליטה", "הנאמנות העיוורת" לברית המועצות, "הפילוג הטראגי" בתנועה הקיבוצית; ה"מתחים (כאן סתם מתחים – לא לאומיים) בין יהודים וערבים" ("אירועי כפר קאסם" ולא "הטבח בכפר קאסם") לעומת "המתחים הבינ-עדתיים" (כאן "מהומות" ולא "אירועים" או "אירועי מחאה" או "התקוממות" ואדי סאליב).¹²

על רקע דרך הצגת הדברים הזו קשה לתמוה למקרא הקטע הבא, שבו מציג שקד את הסיכום העלילתי שלו למצבור האירועים והדרמויות ההיסטורי, המדגמי-אקראי לכאורה, שהציג קודם:

המיתוס שליווה את התפתחותה של החברה ואת התפתחות מוצריה התרבותיים הוא המיתוס הציוני שגרס, שארץ-ישראל תגאל את היהודים מן הגלות, ושהשיבה אליה תביא לתחייה נפשית וחברתית של העם היהודי. הסמל העתיק של חזון העצמות היבשות והחזון המשיחי של אחרית הימים שקיבלו פירוש ציוני-חילוני נתמזגו בעולמם של ילידי הארץ הצעירים והטביעו חותמם על דרך ההסתכלות באירועים ההיסטוריים ועל אופן עיבודם. במיתוס הכוונה היא לתמונת עולם כוללת המטביעה חותמה על כל תחומי החיים ולא לאידיאולוגיה (הקרובה, כמובן, למיתוס, משפיעה עליו ומושפעת ממנו) המטביעה חותמה על תהליכים משניים רציונליים בלבד. דרך עיבוד זאת יצרה את עלילת-העל הציונית שמרבית היצירות מממשות אותה, סטות ממנה או מתמודדות עמה. החוויות האישיות ביותר של גיבורי הסיפורת עומדות בסימנה של עלילת-על זאת. אני חוזר ומדגיש, אין זאת עלילה ספרותית בלבד: היא מטביעה את חותמה על היוצרים ועל נמעניהם ועל הציפיות החברתיות והאמנותיות שלהם.¹³

השימוש החוזר של שקד בצירוף "להטביע חותם" (שלוש פעמים

בפסקה קצרה אחת!) אינו מקרי. הוא מעיד על החותם שהטביעה בו עלילת-העל הציונית-החלוצית מזה, ועל חלקו בהעצמתה של העלילה הזו, מזה.

הבחנה נוספת ששקד יצר ו/או ביסס, עניינה שתי העמדות שאפיינו, על פי תפישתו, את זיקתם של סופרי מרכז המערכת הספרותית בת הזמן לאותה "עלילת-על ציונית". שקד מבחין כאן – בעקבות הערותיו של ברנר במאמרו המפורסם "הז'אנר הארצישראלי ואבזריהו"¹⁴ – בין עמדה "ז'אנרית" לעמדה "אנטי-ז'אנרית"¹⁵. העמדה הז'אנרית היא עמדתם של הסופרים שסיפוריהם חוזרים ומאשרים את עלילת-העל הציונית. העמדה האנטי-ז'אנרית היא עמדתם של הסופרים שסיפוריהם חוזרים ומעלים ספקות ביחס לתקפותה של עלילת-העל הציונית.¹⁶ בין שתי העמדות הספרותיות מתקיים, על פי שקד, קשר ניגודי ברור, שבא לידי ביטוי בכל מישורי הטקסט. למשל, ואני מתייחס כאן בכוונה לדוגמאות "מתבקשות מאליהן" במערך הדמויות או, ליתר דיוק, במאפייניו של הגיבור הטיפוסי לכל אחת משתי הקבוצות, ולדרך הסיגור (ה-closure) של הסיפורים בשני הקורפוסים.

אשר לגיבורי הספרות של העלייה השנייה – הדברים ידועים. הגיבור ה"ז'אנרי" הוא חזק בגופו ובריא בנפשו, כלומר, משוחרר מ"תסביכי הגלות". דוגמאות מופת: יואש ויהודה נוטר הפרדס של יוסף לוaidור. עלמים צעירים, בריאים בגופם וגם – לפחות מנקודת המבט "הציונית-מסורתית" – בנפשם, המממשים בקיומם, שוב, לפחות על פי אותה התפישה, את האידיאל הנחשק של "העברי החדש" ו/או של "היליד". כלומר, הם והמרחב הארץ-ישראלי מוצגים כהוויה בלתי נפרדת, שיסוד קיומה הוא "החוט המשולש": אדמה, אדם, דם.¹⁷

אין תמה אפוא שהשיא בחייהם של הגיבורים הללו הוא ברגע שבו הם מאבדים אותם, כמותם. שכן ברגע הנכסף הזה הם מתאחדים עם אדמת ארץ-ישראל האהובה עליהם, ועם אבותיהם, הגיבורים אשר מעולם, שגם הם זכו ונתנו את חייהם על מזבחיה של האדמה הזאת. ושוב, דוגמת המופת הוא יואש של לוaidור, הנהרג בקרב עם השכנים הערבים על אדמת מריבה. הסיפור מסתיים, כזכור,¹⁸ בתיאור

גופתו של העלם המת השוכב על הארץ "בפישוט ידיים ורגליים, כאילו אמר להגן בגופו על אדמתו גם לאחר מותו"¹⁹ וב"ציטוט" המחשבה המקננת, לדבריו של המספר, בלבותיהם של כל הניצבים סביב גופתו, שעה ש"הדם היוצא מחזה העלם המת ושוטף ומרטיב את עפר הארץ [...] מתערב במעמקי האדמה עם הדם, שנשפך במקומות האלה לפני שנות אלפיים."²⁰ הסיפור נחתם באפילוג של המספר, הטורח לדווח לנו ש(רק) בזכות דמו השפוך של יואש אדמת המריבה "קמה לצמיתות למושבה."²¹

הגיבור "האנטי-ז'אנרי" הוא – ושוב, הדברים ידועים – שונה לחלוטין. הוא רפה ועדין בגופו ו/או בנפשו והוא נכשל לחלוטין בכל מבחני הכניסה הציוניים-חלוציים; החל באכילת זיתים ו/או אבטיחים לתיאבון, דרך ההסתגלות לשמש היוקדת, הניצחון על הקדחת (רצוי הקדחת הצהובה) וכלה בעיקר, כיבוש האדמה (רצוי פלחה, עדיף מידי הערבים) וכיבוש השמירה (רצוי בגליל, עדיף מידי הערבים).

דוגמת מופת ל"אנטי-גיבורים" מהסוג הזה: יחזקאל חפץ בשכול וכישלון של ברנר, ציפרוביץ בעד ירושלים של ראובני ויצחק קומר בתמול שלשום של עגנון. חפץ מנסה לעבוד את האדמה, אך כושל בדרך מבישה, עוזב את הקבוצה ועובר לירושלים, תחילה לבית חולים לחולי רוח, ואחר לבית דודו, מאנשי "היישוב הישן", ולבסוף למעון זמני/קבוע בטבריה. יצחק קומר מסתפק בביקור חטוף במושב עין גנים ובהתכוננות באורח עבודתו של מנחם העומד. את שאר עתותיו הוא מבלה בדרך בין יפו וירושלים. אשר לעבודה, כמוהו כיחזקאל חפץ, במקום למסור את נפשו על גאולת הארץ הוא עוסק בעבודה לא נחשבת במילון העבודה הציוני – צבע – שבעטייה (לפחות ברמת האירועים הטריטוריאליים) הוא מוצא את סופו "בעניין רע". קומר כותב על בלק, כלב חוצות ירושלמי, "כלב משוגע", שנושך אותו והוא מת מכלבת שהיא – שלא כמו הקדחת – אינה מחלה מוכרת במילון המחלות הציוני-חלוצי. אהרן ציפרוביץ "בחזר רווק בן שלושים וחמש, ביישן ובעל חלומות וספקן מתחכם כאחד,"²² "בוכה לטר" – מקצוע מאוד לא ציוני-חלוצי – אפילו לא טורח לצאת ולו פעם אחת לטריטוריות המזוהות עם הציונות החלוצית. הוא מתגורר בירושלים

ראינו יוצא ממנה, למעט פעמיים. בפעם הראשונה הוא יוצא לטיול רגלי עם ידידתו בגבולה הדרום-מזרחי של ירושלים. שם נתקלים השניים בפרש ערבי גאה, שמותיר בהם תחושות ברורות מאוד: פחד וזרות.²³ בפעם השנייה יוצא ציפורוביץ את ירושלים – לעולם. הוא נתפס על ידי הטורקים (באורח מקרי לחלוטין, בגלל טעות בזיהוי) ומוצא עצמו – לאושרו הרב – מגורש מהארץ.

את הקשר הניגודי בין העמדה ה"ז'אנרית" והעמדה ה"אנטי-ז'אנרית" אפשר לסמן בספרות העלייה השנייה – כמובן, אם מאמצים את נקודת המבט של הביקורת העברית הארץ-ישראלית הקנונית, החל בברנר וצמח ועד מ. טוכנר²⁴ ושקד – גם באופני הסיגור (ה-closure) של הסיפורים.

הסיפורים הז'אנריים מסתיימים באירועים הנתפשים כשיאים מתבקשים של מסכת האירועים שקדמה להם; תדיר באירוע שמוענק לו אופי טקסי פולחני-לאומי. דוגמאות מופת: הסיומים של סיפוריו של לואידור. "יואש" מסתיים, כזכור, בתיאור של יואש המת שכמו מגן בגופו על אדמתו האהובה, ודמו השפוך מתמוזג בדמם של הלוחמים משחר ההיסטוריה הלאומית. "יהודה נוטר הפרדס" מסתיים בקרב על חלקת פרדס בין יהודה נוטר הפרדס וחבריו, השומרים מהגליל, לבין קבוצת ערבים מקומיים (ערביי יהודה, הנחשבים, "כמובן", פחות מאחיהם הגלילים). במהלך הקרב, המסתיים בניצחון מוחץ של השומרים העברים, משמיעים יהודה וחבריו סדרת קריאות קרב ושבועות פטריוטיות המחברות אותם ללוחמים העבריים המיתיים.²⁵

לסיגורים של היצירות האנטי-ז'אנריות בסיפורת העלייה השנייה יש אופי שונה מאוד. הסיגורים בקורפוס הזה אינם נקראים כהמשך טבעי של הרצפים המילוליים הקודמים להם אלא כמין "הדבקות": יחידות טקסטואליות נבדלות ושונות מן הרצף המילולי הקודם במודוס העלילתי והתיאורי ובטון הסיפורי.

דוגמאות מובהקות: הסיגורים של שלושת הרומנים הגדולים של התקופה: שכול וכישלון של י. ח. ברנר, עד ירושלים של א. ראובני

ותמול שלשום של עגנון – שכל אחד מהם זכה, בפני עצמו, להארות ביקורתיות ישירות ו/או עקיפות חשובות,²⁶ אך שלושתם יחד לא נבחנו עד כה, ככל הידוע לי, כקבוצה, במסגרת דיון שעניינו הספרות של תקופת העלייה השנייה. אפרט מעט:

עלילתו של הרומן שכול וכישלון עוקבת, כפי שמרמז שמו, אחר תהליך של קריסה או אחר התבוססות במצב חסר מוצא. אולם, כפי שחשו כמה מהמבקרים, הסיגור של הרומן מעוצב במשלב ריגושי אחר: פתטי, רזגנטיבי ואולי אפילו אופטימי. הקורא של שכול וכישלון נפרד מן העולם הבדיוני בסצנה שהויה ונינוחה שעיקרה: חיים חפץ הצופה במתרחצים בכינרת – בני משפחתו וכמה בדווים – וחושב מחשבות השלמה ונחמה. הסצנה הזו מסתיימת בפסקה הבאה שבמיקודה (ה-focalization שלה) שותפים חיים והמספר הכול-יודע:

ונחת החיים נולה, נולה בקרב היושב, בין כה וכה – – –
בהנאה לקח אחד מחלוקי האבנים, הכניסו מעל גבו אל תחת
כותנתו והתגרד, התגרד. ותורן הספינה היבהב: לא קשה, לא
קשה, בקרוב ניסע ונלך, ניסע ונלך.²⁷

הקטע המופלא הזה, החותם סצנה מופלאה, אינו חסר נימה אירונית-ספקנית – בין היתר באמצעות ההשוואה ה"מנמיכה" של חיים המתגרד בהנאה כאיוב. אולם, בחשבון אחרון, האירוניה יוצרת כאן פתוס צרוף יותר, המתלכד יפה עם האור המהבהב בתורן הספינה.

גם עד ירושלים נגמר בשינוי בולט של המשלב הסיפורי. הפרק הלפני אחרון ברומן מוקדש לתיאור מפורט של התאבדותו במדבר של מאיר פונק, הגיבור בהא הידיעה, "הניצוץ המאיר" של הרומן.²⁸ לתיאור המזעזע הזה – הנמסר לנו, בחלקו, דרך מיקודם של שלושה תנים רעבים, המייצגים את "ההווי הגדול" נוסח ניטשה – נוספים, בפרק האחרון, שני סיגורים, המכריזים על עצמם (כמו הסיגור בשכול וכישלון) כסיגורים.

בסיגור הראשון מביין השניים – הממוקדים שניהם (שוב, כמו

בשכול וכישלון) דרך עיניים של דמויות המתכוננות בעולם "כמו מן הצד" (אצל ברנר חיים חפץ, מעין "צדיק", כאן גדליה ברנצ'וק ואנלזמוס מיאר, שני גברים מנוכרים למציאות הקשה הסובבת אותם) – נשלמים פרטים על פרשת ההתאבדות המזעזעת של מאיר פונק:

גדליה ברנצ'וק סיפר:

"מצאו מה-שמצאו שלושה ימים אחרי היעלמו [של מאיר פונק, י. ש.], מהלך של שלוש שעות מהמתחנה. הלכו בעקבותיו. הימים היו שקטים, אין רוח והעקבות טרם כוסו חול. הסרג'נט קליינמן היה עם המחפשים, ביטחון גמור אין. לא נשאר ממנו כיי-אם כף-רגל בנעל וקצת עצמות חלקות מרוב ליחוך. צבועים או איים הראש לא נמצא. קרעי-ארג שסועים, מגואלי דם, היו פזורים מסביב לאותו התל [...]"

"והסיבה מה היא?" שאל מיאר.

קליינמן, הסרג'נט, אמר: "דכדוך-נפש, מרה שחורה וכולי. לדעתו עלתה בו המחשבה זה-כבר, ובסוף גמלה שם, במדבר. פעם, פעמיים פלט מילים ברורות." "זה-חה הסברת קליינמן ודאי נכונה – רק אינה מסבירה כלום..."²⁹

והנה, לאחר התוספת המדכדכת הזאת – שנוסף לה ספח פרשנות, מדכדך לא פחות של מיאר, הטוען כי במלחמה "בראש ובראשונה נכחדים החזקים"³⁰ – בא הסיגור הבא, האחרון הכמו-ז'אנרי של הרומן, שמקנה לו את ממד ה"אף על פי כן" המאפיין את הסיגור של שכול וכישלון וסיגורים של יצירות ארץ-ישראליות אחרות של ברנר. הנה:

"אתמול עברתי בינחלת-יהודה", – אמר אנלזמוס מיאר – "ראיתי [את אסתר, אשתו של מאיר פונק, י. ש.], אותה ואת הילד, בן שלושה חודשים – תינוק בריא כל כך! וכולו הוא: האף, המצח!.. הוא ממש! על הגזוטרטה ישבו. היא צחקה, טרם ידעה [על התאבדותו של מאיר, שלא ראה את התינוק, י.

ש.] – וגם אני טרם ידעתי והתינוק פירכס כדג קטן... תשתה עוד פונש?"

שניהם שתו. ברנצ'וק עיקם את פיו!
"שמן-קיק!" פלט ברוגזה.

"והנה צצים ועולים חיים חדשים", המשיך פקיד-הבנק.
"ייאספו החזקים עם הבלים! – וייאספו הרכים בשנים! – לעולם יציצו ויעלו חיים חדשים."
"אמנם כן", הניד ברנצ'וק בראשו.
נפסקו המילים תקופה מתקופות החיים תמה שניהם ישבו דומם.³¹

הסיגור של *תמול שלשום* דומה בכמה מאפיינים מכריעים לסיגורים של שני הרומנים הגדולים האחרים של העלייה השנייה. גם כאן ניכר המתח המחושב בין פתוס ואירוניה, גם כאן יצר המחבר עמדת תצפית נישאה, רמה ומרומת, ועם זאת כזו שניכרת בה אמביוולנטיות ביחס לפתרון הציוני-החלוצי המומלץ. כאן גם זהו סיגור המודע מאוד למעמדו כסיגור של "רומן תקופה"; כלומר, כפי שהבהרתי בפרק הקודם,³² רומן שבו משולבים "רומן של תקופה" (כזה המתבונן בתקופה "דרך עיניה היא") ו"רומן על תקופה" (כזה המתבונן בתקופה כמו מרחוק). ועוד זאת: גם כאן יש לפנינו סיגור, המחולק בצורה מודעת ומכוונת לשתי יחידות-משנה שיש ביניהן זיקה קונטרפונקטית.

הייחוד של סיגור *תמול שלשום*, בהקשר הזה, הוא באופייה של הזיקה הקונטרפונקטית המחברת בין שתי יחידות המשנה שלו. ברנר וראובני יצרו זיקה קונטרפונקטית בין האופציה האנטי-ז'אנרית, הפסימית, לבין האופציה הרזוגנטיבית, אך לא עירערו על קיומה של זיקת גומלין בין גורלו של היחיד לגורלו של השבט. יחזקאל חפץ, וקל וחומר מאיר פונק, הם אמנם "גברים חורגים", כל אחד בדרכו, אבל גורלם וגורל העם חד הוא.

גם עגנון יצר זיקה קונטרפונקטית ברורה בין האופציה האנטי-ז'אנרית לבין האופציה הרזוגנטיבית, וכך קידד את הנורמות ההכרחיות

ליצירת רומן התקופה של העלייה השנייה. אולם הוא, שלא כברנר וכראובני, הטיל ספק בקיומה של זיקת גומלין בין גורל היחיד לגורל השבט.³³ אבהיר:

ביחידת הסיגור הראשונה של הפרק החותם של הרומן מביא עגנון, במשולב, את סיפור קבורתו של הגיבור שלו, יצחק, ש"מת בעניין רע" ואת סיפורה של ההתיישבות העובדת, שסבלה מבצורת, ועתה, לאחר "מבול" פתאומי, זכתה לגשמי ברכה. משמע מכאן, שיצחק, למרות היותו "גיבור-נפל", זכה, כפי שנמסר לנו בפתיח של הספר, להיות "כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה" – ולו רק כ"חייל אלמוני".

אולם, וזו תחבולה אופיינית לעגנון,³⁴ בזיקתו לעלילת-העל הציונית-החלוצית, ביחידת הסיגור השנייה, זו החותמת סופית את הרומן, עולה שוב ספק ביחס להשתייכותו של יצחק ל"אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה", שעזבו את ארצם ואת עריהם ועלו לארץ-ישראל "לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה". הנה:

גשלו מעשיו של יצחק

מעשיהם של שאר חברינו וחברותינו יבואו

בספר חלקת השדה.

ג

המבקרים והחוקרים שפירשו את ספרות העלייה השנייה באמצעות הדיכוטומיה הממילאית כל כך, לכאורה, בין העמדה הז'אנרית לעמדה האנטי-ז'אנרית – החל כברנר וצמח, דרך שקד, נילי סדן-לובנשטיין ואחרים – מיצבו את כל היצירות של הקורפוס המכונן הזה על פי זיקתן לעלילת-העל הציונית-חלוצית. בכך תרמו תרומה מכרעת (לגיטימית כשלעצמה) לתהליך יצירתו של מעמד-העל שיש/היה לאותה עלילת יסוד.

את הדיכוטומיה העקרונית בין העמדה הז'אנרית לבין העמדה האנטי-ז'אנרית החילו מבקרים וחוקרים על גם קורפוסים אחרים, כאלה שנוצרו אחרי תקופת העלייה השנייה וכאלה שנוצרו לפנייה.

המבקרים והחוקרים הללו, וג. שקד בראשם, הגדילו לעשות. הם הקימו "מערך תומך" לדיכוטומיה הספרותית-אידיאולוגית דנן (ז'אנר ואנטי-ז'אנר) בדמות שתי דיכוטומיות – שוב, מתבקשות מאליהן, לכאורה. הראשונה עניינה שיפוט ערך ספרותי, והשנייה עניינה פסיכר-ספרותי.

על פי "המערך התומך" הזה הוגדרו היצירות המייצגות את הקו הז'אנרי וממשיכות אותו "נאיביות" "שגרתיות" ו"שטוחות". היצירות המייצגות את הקו האנטי-ז'אנרי וממשיכות אותו הוגדרו "אירוניות" "חדשניות" ו"מורכבות". במקביל – וזו עוד תובנה חשובה במיוחד של ג. שקד – היצירות המייצגות את הקו הז'אנרי וממשיכות אותו הוגדרו כמציגות את הצד המואר של ההוויה, בעיקר את המשתנים האידיאולוגיים. לעומת זאת, היצירות המייצגות את הקו האנטי-ז'אנרי וממשיכות אותו מציגות את צד הצל של ההוויה, בעיקר את המשתנים הפסיכר-תרבותיים המודחקים. כך, למשל, על פי ההיגיון הזה, יואש של לואידור מייצג את הצד המואר-האידיאולוגי של העלייה השנייה, ואילו יצחק קומר של עגנון מייצג את צד הצל של אותה הוויה: את הבדידות והניכור במקום החדש, את הפער בין הציפיות ליכולת המימוש, את ההשתוקקות לחזור לחיק האם וכו'.³⁵

והנה, מה שנראה מנקודת התצפית "הציונית", כמשך עשורים רבים, כיסוד מוסד של התרבות העברית שנוצרה בארץ-ישראל, נראה מנקודת תצפית אחרת, "הציונית-ביקורתית"/"הפוסט-ציונית" באורח שונה מאוד. מנקודת התצפית הזו, שקנתה לה שביתה איתנה במקומותינו, נתפשת הזיקה הניגודית-קוטבית בין העמדה הז'אנרית לבין העמדה האנטי-ז'אנרית כזיקה שעיקרה, "בסך הכול", חיפור והשלמה בין שני נוסחים (דומים למדי) של אותו עלילת-על עצמה. אשר לקו פרשת המים של הסיפורת העברית הארץ-ישראלית – הוא עובר, על פי המבקרים והחוקרים "הפוסט-ציונים", במקום אחר לגמרי.

מנקודת התצפית "הפוסט-ציונית", הסופרים הז'אנריים והסופרים האנטי-ז'אנריים חוזרים ושבים ומספרים אותו סיפור עצמו: סיפורו של הגבר-המהגר-היהודי-המזרח-אירופי בארץ-ישראל. נכון, הסיפור

הזה מסופר בשני קולות, אבל אפשר לטעון, ואפילו לאושש את הטענה הזאת, ששני הקולות הללו סותרים זה את זה רק למראית עין. למעשה, הם משלימים זה את זה ויוצרים מערך הרמוני וקונפורמי. שהרי, לשם דוגמה, אם נחזור ונתבונן שוב בסיפוריהם של יואש ויצחק קומר – והפעם מהזווית "הציונית-ביקורתית" – נוכל לומר, ששני הסיפורים מאשרים אותו מודל חברתי-תרבותי; זה שעוצב בצלם סיפורו של הגבר-המהגר-היהודי-המזרח-אירופי. סיפור אחד ("יואש") עושה זאת בדרך בוטה וישירה. הסיפור השני (תמול שלשום) עושה זאת בדרך עקיפה ומתוחכמת. ולראיה: פרשנים שונים, כמה מהם לאו דווקא נאיבים, תפשו גם את מותו (ההרואי-מוצהר) של יואש וגם את מותו של יצחק קומר (המוצג בדרך אמביוולנטית, ואולי אפילו מנוכרת) כטקסי עקדה ציוניים, הכרחיים ומוצדקים.³⁶ לפרשנות הזו, מן הראוי להוסיף, יש על מה לסמוך, בוודאי לאור הדמיון בין סיומי הסיפורים – או, ליתר דיוק, וכבר נגעתי בנקודה זו, בין סצנת המעגל ב"יואש" מזה, לבין סצנת הבצורת וגשמי הברכה ב"תמול שלשום" מזה. המספר של לואידור מדווח לנו, כזכור, שבזכות דמו השפוך של יואש אדמת המריבה "קמה לצמיתות למושבה."³⁷ ובדומה, המספר של עגנון מדווח לנו שמיד לאחר מותו של קומר נשברה הבצורת הקשה שפקדה את הארץ, גשמי ברכה ירדו בשפע, השקו לרוויה את תושבי ירושלים ובה בעת "כל הכפרים שביהודה ושבליל שבשפלה ושבהר העלו פרי תבואה וכל הארץ היתה כגן אלוקים."³⁸

את קו פרשת המים של הסיפורת העברית בארץ-ישראל אין לסמן אפוא, על פי התפישה "הציונית-ביקורתית", בין הסיפורת של הסופרים "הז'אנריים"/"הנאיבים" וממשיכיהם לבין הסיפורת של הסופרים "האנטי-ז'אנריים"/"האירוניים" וממשיכיהם. זוהי, מנקודת המוצא הזו, פעולה מיותרת ומגוחכת. שכן מה טעם בסימון קו גבול בין שתי חטיבות סיפורת המייצגות בצורתא, בסימביוזה משוכללת, כמו מתוכננת ומתוזמרת מראש, את סיפורו של הנציג המובהק של הממסד הציוני: הגבר-המהגר-היהודי-המזרח-אירופי?

אותו קו דמיוני, יאמר "הציונית-הביקורתית", יש לסמן במקום אחר: בין סיפורו כפול הפנים ("הז'אנרי"/"הנאיבי" ו"האנטי-ז'אנרי")

"האירוני" של הנציג המובהק של הממסד הציוני לבין סיפוריהם של "אחרים". סיפוריהם של נציגי קבוצות שנמצאו בשוליים הדחויים של הממסד הזה וסיפוריהם של נציגי קבוצות שנמצאו מחוצה לו. אני מתכוון, בין היתר, לסיפוריהם של הנשים היהודיות החלוצות, היהודים התימנים והערבים-הפלשתינים.

לשוני במעמדם החברתי-תרבותי של סיפוריהם של ה"אחרים" בסיפורת של תקופת העלייה השנייה³⁹ – וגם, חובה לציין, ביצירות ישראליות רבות ומאוחרות יותר – יש שני ביטויים בולטים. ראשית, הם "נוכחים נפקדים": אין להם כמעט סימן וזכר. שנית, באותן יצירות מעטות שיש לסיפורים "האחרים" הללו סימן וזכר, הם מעוצבים מנקודות מבט לא מחמיאות.

זוהי, חייבים להודות, תופעה מביכה. היא מביכה הן על רקע הפלטפורמות האידיאולוגיות-סוציאליסטיות של התקופה, והן בהשוואה למעמדם של הסיפורים על "האחרים" הללו בסיפורת של שולי המרכז הספרותי בן הזמן (בעיקר ביצירותיהם של יצחק שמי ויעקב חורגין). וגם, הפלא ופלא – בהשוואה למעמדם של סיפוריהם של ה"אחרים" הללו בסיפורת העלייה הראשונה, שהורגלנו להתייחס אליה כאל קהילה מעמדית-לא-שוויונית, שמרנית, כסנופובית ונצלנית.

¶

ממחקרים שנערכו בשנים האחרונות על מעמדם של הנשים בתקופת העלייה השנייה⁴⁰ מתברר שלשניים מהמיתוסים שגדלנו עליהם – השוויון בין המינים שהושג באותה תקופה והתפקיד המרכזי שמילאו בה הנשים – אין בסיס היסטורי מוצק.

והנה, גם בסיפורת של התקופה, על שני אגפיה המרכזיים, לא שפר חלקן של הנשים. תופעה זו מסתמנת, בראש ובראשונה, במה שהוצג עד לאחרונה כעובדה פשוטה וחדה: התקופה הזו לא הצמיחה מתוכה – לפחות לא על פי מה שמצוי במחקרים ההיסטוריוגרפיים⁴¹ – סופרות שהיו יכולות להעמיד (אולי) את הנוסח הנשי של עלילת-העל הציונית.

אולם העובדה, או מוטב: הטיעון הזה, הועמד באחרונה בסימן שאלה עקרוני. תמר הס⁴² הקדישה מחקר גדול לקורפוס רב כמות: כתבים אוטוביוגרפיים מאת נשים בנות העלייה השנייה,⁴³ שסוגר לטענתה את "הישימון הדומם" שנפער בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית בארץ-ישראל – בעטייה של הביקורת הגברית-אשכנזית-ציונית, שגובתה על ידי מחקרה של לילי רתוק⁴⁴ – "בין בארון (דבורה) לכהנא-כרמון (עמליה)".⁴⁵

ההבדל ב"ראיית העובדות" בין שקד ומירון מזה והס מזה מסמן, מכיוון נוסף, את העתקתו של קו פרשת המים של הספרות העברית שנכתבה בארץ-ישראל. עבור שקד ומירון הכתבים האוטוביוגרפיים של הנשים בנות העלייה השנייה אינם ראויים כלל להיקרא ספרות.⁴⁶ לעומתם סבורה הס, ש"ההתעלמות המחקרית מכתביהן האוטוביוגרפיים של נשים תרמה [...] לתיאורים היסטוריים מעוותים של תולדות הפרוזה העברית, ובתוכה הסיפורת הנשית, כמו גם של תולדות המאבק הפמיניסטי ביישוב ובמדינה בעקבותיו".⁴⁷

הוויכוח על השאלה מהי ספרות הוא, כמובן, ויכוח על היקפה ואופייה של "הרפובליקה הספרותית", על הרכבו וגבולותיו של "הקנון הספרותי", וגם ויכוח – שבו אצטמצם כאן – על אופיין ומעמדן של "הפונקציות המתווכות" (בין הסופרים לקהלי היעד) של "הרפובליקה הספרותית".

הוויכוח על גבולותיו של קורפוס הספרות של העלייה השנייה זורק אור על השימוש האידיאולוגי-פוליטי שהביקורת ומחקר הספרות – שתי פונקציות מתווכות חשובות ביותר – עושות ב"מטרייה" שלהן. אבהיר: בכך שהגבילו את תחומה של הספרות היפה של התקופה פעלו ג. שקד, ד. מירון, נ. סדן-לובנשטיין,⁴⁸ לילי רתוק ואחרים, מדעת או שלא מדעת, "בשירות" הנרטיב הציוני-הלאומי האנדרוצנטרי. ובהתאמה: בכך שתמר הס – ובהקבלה יפה ברלוביץ, בחיבוריה על ספרות העלייה הראשונה – מרחיבה את תחומה של הספרות היפה של התקופה, היא פועלת, שוב מדעת או שלא מדעת, ב"שירות" הנרטיב הפוסט-ציוני.

זאת ועוד, בין שתי העמדות המנוגדות כל כך, לכאורה – וזו תופעה עקרונית בזיקת הגומלין ביניהן – יש למעשה יחסים של

הבלטה (foregrounding) והבלעה (backgrounding). שקד ומירון מבליעים/מטשטשים את הפוליטי ומבליטים את הספרות, ואילו הס מבליעה/מטשטשת את הספרות ומבליטה את הפוליטי.⁴⁹

על כך שגורלן של הנשים לא שפר בספרות העלייה השנייה אפשר ללמוד גם מאופיים של התפקידים הטיפוסיים השמורים להן.⁵⁰ התפקיד הראשון הוא סימון האפשרויות הקיומיות שהגיבור-הגבר יכול/צריך לבחור ביניהן. לשון אחר, הנשים משמשות בסיפורים רבים כ"שליטים חיים". התפקיד הזה שמור, למשל, לנשים בשלושת הרומנים הגדולים של התקופה: לאחיות אסתר ומרים חפץ בשכול וכישלון של ברנר, לאחיות אסתר וחיה וטשטיין בעד ירושלים של ראובני, ולסוניה ולשפרה בתמול שלשום של עגנון. בשלושת הרומנים (המורכבים!) הללו יש לצמדי הנשים – בשניים מהם הן, ולא במקרה, אחיות ממש – מעמד מקביל לזה שיש למקומות סמליים במפה הסמנטית של התקופה: תל אביב/יפו מול ירושלים/טבריה, שכונות "היישוב הישן" מול שכונות "היישוב החדש" בירושלים וכו'.⁵¹

התפקיד השני השמור לנשים במכלול הסיפורים הזה הוא לשמש סוס טרויאני של המחבר בקרב הדמויות בסיפור. תחילה הן שוללות או מטילות ספק בצדקת דרכו האידיאולוגית של הגיבור-הגבר בסיפור, ואחר כך הן חוזרות בהן ומשתכנעות, ובכך הן עוזרות להבנות את עמדתו האידיאולוגית של קהל היעד של הסיפור (בארץ ובחוץ-לארץ) ביחס ל"חיים החדשים" בארץ.

זהו, למשל, תפקידה של נחמה בנובלה של ראובני "על יד הקיר", העוסקת בהווי השומרים במושבה בגליל. נחמה זו, המכונה בפי גיבור הסיפור, השומר ולולה-תן, "הברווזה הקטנה",⁵² נוטשת את המושבה לטובת העיר, ובכך היא נכשלת "כמובן" במבחן הציוני-החלוצי. אולם בסיום הסיפור היא חוזרת לבקר במושבה, הפעם כתיירת המלווה בכך זוג עירוני. בסיורה עמו מחוץ לחצר החווה היא מזהה את ולולה-תן, העומד על משמרתו. לרגע היא מתפתה לגשת אליו, אך היא חוזרת בה. "עיניה הכחולות העליונות, כהו לרגע",⁵³

והיא אומרת לכן לוייתה, "בוא... אל נפריעהו..."⁵⁴ משמע: אמנם "הברווזה הקטנה" כשלה במבחן הציוני-החלוצי, אבל היא יודעת יפה לזהות ולכבד (יחד עם הקוראים) את מי שעמד במבחן העליון הזה. מעמדן השולי של הנשים בסיפורת העלייה השנייה – תופעה הקשורה גם למיעוט המספרי שלהן בקרב העולים, אבל גם לעובדה שמדובר בסיפורת אנדרוצנטרית ושהקשר הארוטי השליט בה הוא, אם בכלל, בין הגבר לאדמה⁵⁵ – בולט יותר כאשר מתייחסים אליו בהשוואה למעמדן של הנשים בסיפורת העלייה הראשונה – קורפוס ספרותי המייצג קבוצת עולים שלא היו לה – שוב, על פי המידע שחונכנו עליו – יומרות ליצירת "עבריות חדשות".⁵⁶

בעלייה הראשונה פעלו כמה סופרות. אמנם רובן, ואולי אפילו כולן, היו סופרות לעת מצוא. יתר על כן, חלק מהן אולי לא היו כותבות כלל, כפי שטוענת יפה ברלוביץ,⁵⁷ אלמלא עידודו הנמרץ של אליעזר בן-יהודה. אך למרות זאת, אי-אפשר שלא להתרשם, כמדומני, שקיומן של נשים כותבות בתקופה הזו לא היה רק פרי המקרה אלא גם תוצר של קהילה שהתייחסה לאישה כאל "אלמנט" בעל חשיבות אידיאולוגית רבה.

למסקנה הזאת אפשר להגיע, בין היתר, כשבוחנו את תפקידיהן של הנשים בסיפורת העלייה הראשונה. אמנם בחלק נכבד מהם (בעיקר בסיפוריו של הגבר שבחבורה, משה סמילנסקי) משמשת האישה בתפקיד "השלט החי" ו/או בתפקיד הנציגה עלי בדיון של קהל היעד המשוער.⁵⁸ אולם בכמה סיפורים – ז'אנריים-קונפורמיים למהדרין, לפחות מנקודת ראות אחת – יש לסיפור הנשי מעמד נכבד. בסיפורים הללו מפגינים הכותבים⁵⁹ ו(בעיקר) הכותבות – בראשן נחמה פוחצ'בסקי וחמדה בן-יהודה – "עמדה חתרנית". הן מוחות על מעמדן המופלה של הנשים, ומנסות לעמוד על זכותן ועל מקומן השווה בחברה החדשה, שהלכה והתגבשה במהירות מול עיניהן.⁶⁰

ה

מיתוס נוסף של העלייה השנייה, שבאחרונה התברר שאין לו בסיס היסטורי, הוא המיתוס של התימנים כ"פועלים טבעיים".⁶¹ מיתוס זה

התפתח, כפי שמראה ניצה דרויאן,⁶² כבר בתקופה הנדונה עצמה. האידיאולוגים של הדור הגיעו למסקנה, מאחר שמתברר ש"פועלינו האידיאולוגים הרעננים", כלומר, הגברים היהודים האירופים, אינם מסוגלים למלא את ייעודם כ"אלמנט פועלי", יש למצוא "אלמנט" חלופי. התימנים התאימו למשימה הלאומית ככפפה ליד, לפחות לדעתם של אותם אידיאולוגים. ההתאמה הזאת התבססה – שוב, כפי שמראה ניצה דרויאן⁶³ – על ה"עובדות" הבאות: התימנים הם בעלי מסורת של עבודה עוד מארץ מוצאם. הם רגילים להסתפק במועט, גם זאת מורשת מארץ מוצאם. וגם, ובעיקר, התימנים רחוקים מכל האידיאלים החברתיים ומהמחשבות הנעלות בדבר הקמת חברה עברית מתוקנת, תפישות שהקשו על הפועלים האחרים (היהודים האשכנזים), להשתלב במושבות...⁶⁴

האידיאולוגים בני העלייה השנייה התייחסו לתימנים מצד ערכם "היישובי-מעמדי". הסופרים הקנוניים בני הזמן "הגדילו לעשות": הם לא התייחסו אליהם כלל. הסיפור המצוין של אריאל-אורלוף. "בן עזאי התימני" הוא מבחינה זו יוצא בולט מן הכלל – ואפילו בו לא תופס הסיפור התימני את המקום המרכזי. ושוב, כמו בסוגיית הסיפור הנשי, מעמדו הנחות, שלא לומר המחוק, של הסיפור התימני בסיפורת העלייה השנייה בולט יותר על רקע מעמדו בסיפורת של בני העלייה הראשונה, שדווקא לא חרתו על דגלם את "הערך היישובי-מעמדי".⁶⁵ מתברר שהסופרים והסופרות בני העלייה הראשונה הקדישו לתימנים סיפורים רבים. אמת, ברוב הסיפורים הללו מוצגים התימנים מנקודת מבט נאיבית-רומנטית, פטרונית מעיקרה, ורק במיעוטם הם מוצגים כאחים לאפליה מעמדית או כאחיות לאפליה מעמדית ומינית כאחת.⁶⁶ ברם, כך או כך – התעלמות בוטה אין כאן.

לפועלים הערבים היו, כידוע, שני תפקידים עיקריים בפלטפורמה האידיאולוגית של העלייה השנייה, שני תפקידים שלא עלו בקנה אחד.⁶⁷ בחזית אחת הם נתפשו כאחים למאבק של המעמד הפועלי נגד המעמד הנצלני של בעלי הרכוש. דהיינו, המאבק נגד האיכרים היהודים מזה ונגד האפנדים הערבים מזה. ובחזית אחרת, חזית "כיבוש העבודה", היו אותם פועלים ערבים עצמם בבחינת אויב. סופרי מרכז המערכת הספרותית דאז נחלקו בעמדותיהם ביחס

של "מיני עלילות", המייצגות קבוצות שלא זכו בשעתן לייצוג הולם. המודל השליט כאן הוא – כמה פוסט־מודרני – מודל ה"בידול" או ה"אחרות".

התוצאות הן בהתאם. הגישה "הציונית־מודרניסטית" חושפת ברגישות רבה את היחס בין מה שהיה גלוי לבין מה שהודחק בתודעתם של נציגי מרכז המערכת החברתית־תרבותית. המבקרים והחוקרים שאפשר לשייכם לקבוצה זו הרחיבו והעמיקו את תחום הביניים/אזורי החפיפה שבין הספרות החברה/הסוציולוגיה והפסיכולוגיה.

אבל נציגי אותה גישה גילו "עיוורון" או לפחות "עיוורון חלקי" ביחס לאופיים ולדרכי פעולתם של מגננוני הכוח – ההשתקה, ההדרה, הסטריאוטיפיזציה, הפולקלוריציה וכו' – שהופעלו, ביודעין ושלא ביודעין, על ידי הסופרים והמבקרים (ובכלל זה גם באמצעותם הם), שהעניקו משנה תוקף לעלילת־העל הציונית. במקביל, המבקרים והחוקרים "הציונים הביקורתיים" העמיקו והרחיבו את תחום הביניים/אזורי החפיפה שבין הספרות, החברה, האידיאולוגיה והפוליטיקה. אולם בכך שהם מתייחסים לסיפורת "היהודית־גברית־אשכנזית" כאל מקשה אחת, הם מגלים "עיוורון" או לפחות "עיוורון חלקי" לגוונים הספרותיים־פסיכולוגיים המבדילים בין יוצר ליוצר ("אפילו" בין סופרים־גברים־אשכנזים) ובין יצירה ליצירה.

האם אפשר לטעון שאחת הגישות נכונה יותר מבחינה מתודולוגית או מוסרית? לדעתי, בשום אופן לא. מההשוואה שלפנינו חוזר ומתברר מה שידענו תמיד, אבל אנחנו נוטים לשכוח: מה שרואים משם לא רואים מכאן; אבל גם להפך.

ירושלים 1997, נווה שלום 2004

לשכניהם הערבים. סופרי האגף הז'אנרי של הסיפורת בת הזמן (י. לואידור, מ. וילקנסקי וחבריהם) התייחסו לערבים בעיקר כבני תחרות.⁶⁸ הניצחון עליהם – בעבודה, ברכיבה או בקרב – נתפש אצלם כהצלחה בטקס מעבר מרכזי בתהליך ההתאקמות בארץ. סופרי האגף האנטי־ז'אנרי של התקופה (ברנר, עגנון וראובני) מיעטו להתייחס לערבים.⁶⁹ ואלה שכבר התייחסו אליהם עשו זאת מתוך עמדה של זרות ו/או סלידה.⁷⁰

יחסה העוין בדרך כלל של הסיפורת הקנונית של בני העלייה השנייה לערבים בולט עוד יותר על רקע דרכי הייצוג שלהם, הן בסיפורת של בני העלייה הראשונה (בעיקר אצל מ. סמילנסקי) והן בסיפורת של הסופרים בני הארץ בתקופת העלייה השנייה (יצחק שמי, יעקב חורגין ויהודה בורלא). בסיפורת של בני העלייה הראשונה מתוארים הערבים תדיר מנקודת מבט נאיבית־רומנטית, פטרונית מעיקרה.⁷¹ בסיפורת של בני הארץ בתקופת העלייה השנייה מוצגים הערבים תדיר מזווית ראייה כמו אנתרופולוגית־ניטרלית אם כי לא תמיד נקייה מעמדה פטרונית.⁷²

ניסיתי להתבונן כאן בספרותה של התקופה המעצבת של התרבות הישראלית דרך שתי נקודות מוצא: זו "הציונית־מודרניסטית" וזו "הציונית־ביקורתית". לכל אחת משתי הגישות יש נקודות מבט ייחודיות, מושגי יסוד ייחודיים ואופני מיון, בחינה ואימות ייחודיים, ולכן גם תובנות ומסקנות ייחודיות.

הגישה הראשונה בוחנת את עלילת־העל הציונית "מבפנים" – דרך עיניהם של הנציגים הלגיטימיים של הממסד, גיבורים ו/או אנטי־גיבורים. הגישה השנייה בוחנת אותה עלילת־על "מן הצד" (הנשים והתימנים) ו"מבחוץ" (הערבים). הגישה הראשונה בוחנת את המצאי הספרותי באמצעות מערך של ניגודים קוטביים, המבליט מכיוונים רבים ובמישורים שונים את המודל, שעניינו – כמה מודרניסטי – המתח בין גלוי לסמוי. הגישה השנייה בוחנת את המצאי הספרותי באמצעות המתח בין עלילת־העל הספרותית־תרבותית לבין קבוצה

76. המבנה התלת-מישורי של רומן התקופה שאני מציג דומה ל"מקצב הדו-קומתי" שעליו הצביע ב. הרושובסקי בשירת א. צ. גרינברג. וראו: בנימין הרושובסקי, *דיתמוס הרחבות: הלכה ומעשה בשירתו האקספרסיוניסטית של אויזי צבי גרינברג*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1978, ולדרך תיאורו של דן מירון את כתבי שלום עליכם כפולי-קומה ומשולשי-קומה. וראו: דן מירון, *טרגדיה, קומדיה, מחזה נקם (על שלום עליכם)*, פרק *בכתובים*, עתיד לראות אור בקרוב.
- המודל המבני המתואר כאן נסמך על הנחותיהם ההגותיות והבחנותיהם האסתטיות של החוקרים הבאים: דן מירון, "הטרילוגיה הירושלמית של א' ראובני", בתוך: *כיוון אורות, שוקן, ירושלים, תשל"ט, 1979*, עמ' Marthe Robert, *The Old and the New From Don Quixote*; 430-395 to Kafka, Carol Cosman (trans.), University of California Press, 1977; Hans Robert Jauss, "Toward an Aesthetic of Reception", *Theory and History of Literature*, Volume 2, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1982, pp. 11-41; Janusz Slavinski, *Literatur als System und Prozes*, Munchen, 1975, pp. 151-169; Wolfgang Iser, *The Implied Reader*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1978, pp. 83-85. גרשון שקד, *גל אחר גל כסיפורת העברית*, כתר, ירושלים, 1985, עמ' 173-175.
77. אורציון ברתנא, הערה 67 לעיל.
78. S.R. Suleiman, *Authoritarian Fictions, The Ideological Novel as a literary Genre*, Columbia University Press, N.Y. 1983, pp. 1-23.
79. ניהול משא ומתן על סחורה לא רלוונטית או על סחורה של משהו אחר או בלי סחורה כלל, היא מאפיין מהותי של כלכלת השוק השטעטלי, המתרחשת תדיר בשווקים "אלטרנטיביים" דוגמת בית המרחץ, על מבוחר אצטבאותיו. וראו לעניין זה: י. ח. ברנר, הערה 2 לעיל, כרך רביעי, עמ' 1223-1296; גרשון שקד, הערה 14 לעיל; יפעת הכט, "איפה אנחנו נמצאים? על הבניית המרחב בתהליך הקריאה", הרצאה שניתנה בכנס השנתי הרביעי של המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון, נווה שלום, 26.3.2004.

פרק המישי

1. בעקבות הרצאות בכנס "מאה שנים של תרבות בארץ-ישראל", האוניברסיטה העברית, ירושלים, פברואר 1997; ובכנס "מהפכת הבודדים: מאה שנים לעלייה השנייה", אוניברסיטת תל אביב, 24.2.2004.
2. נתן אלתרמן, "אנשי עלייה שנייה", בתוך: *ספר התיבה המזמרת*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973 (1958), עמ' 57-62.
3. "העלייה השנייה" – קובץ ש. נ. אייזנשטדט בספרו *החברה הישראלית, רקע, התפתחות ובעיות*, מאגנס, ירושלים, תשל"ג – "היתה אחד השלבים המכריעים והמעצבים ביותר בתולדות היישוב. אנשי העלייה השנייה מילאו תפקיד ראשון במעלה בעליות השונות, ובמיוחד בעליות המדינית של הארץ, במשך כל תקופת היישוב ובתקופה הראשונה של המדינה, תפקיד שהיה מעבר לכל פרופורציה למספרם היחסי או המוחלט. האידיאולוגיה שחוללה על ידיהם נעשתה נקודת המוצא בשידוד המערכות החברתי והמוסדי של היישוב, והעמדות השונות כלפי העלייה השנייה עורן נותנות אותותיהן באווירה החברתית והמדינית במדינת ישראל" (עמ' 11). וראו גם בהמשך אותו פרק עמ' 12-19. והשוו: אלכס ביין, *תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו*, מסדה, רמת גן, 1970, עמ' 27-33, ויונתן שפירא, *אחדות העבודה ההיסטורית: עוצמתו של ארגון פוליטי*, עם עובד, תל אביב, 1975, עמ' 11, 15-21.
4. כהגדרתו המפורטת של אליעזר שביד, "צער השורשים החתוכים", בתוך: *שלוש אשמורות כספרות העברית*, עם עובד, תל אביב, תשכ"ז, 1967, עמ' 202-224.
5. ראו לדוגמה את ה"דיאלוג" בין יצחק לאור לגרשון שקד: יצחק לאור, "הלשון הקרועה", *הארץ*, 1995. "תשובת שקד, על 'אנו כותבים אותך מולדת' מאת יצחק לאור" *אלפיים* 12, 1996, עמ' 51-72; יצחק לאור, "תקווה לוויכוח", *הארץ*, מוסף ספרים, 18.9.1996.
6. לענייננו כאן חשובים במיוחד: *גל חדש כסיפורת העברית: מסות על סיפורת ישראלית צעירה*, ספרית פועלים, תל אביב, תשל"א; *הסיפורת העברית 1880-1980*, כרכים א' ב' ג' ד' וה', כתר והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1977, 1983, 1988, 1993, 1998; *ספרות או כאן ועכשיו*, זמורה ביתן, תל אביב, 1993.
7. גרשון שקד, *הסיפורת העברית 1880-1980*, כרך ה', בהרכב אשנבים בכניסות צדדיות, כתר והקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 16.

8. שם, שם.
9. זהו המודל המשולש שעליו בנוי, למשל, ספרו של ברוך קימלרנינג, *מהגרים, מתיישבים, ילידים*, עלמא, עם עובד, תל אביב, 2004.
10. טענות דומות נשמעו על כמות הייצוג שנתן שקד לספרות נשים בהסיפורת העברית 1880-1980. ראו: יפה ברלוביץ, *שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשס"ג, 2003.
11. כך, באופן בולט בספריהם של בני מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949*, עם עובד, תל אביב, 1991; ובספריהם של אילן פפה, *ערכים ויהודים בתקופת המנדט: מבט חדש על המחקר ההיסטורי*, המכון לחקר השלום, גבעת חביבה, 1995; Avi Shlaim, *Cullusion*; Across the Jordan, Clarendon Press, Oxford, 1988; Simha Flapn, *The Birth of Israel: Myths and Realities*, Croom Helm, London, 1987.
12. על הדין הלשוני-סמנטי במערכת המונחים של היסטוריוגרפים וחוקרים אחרים של התרבות הישראלית ככלי לחשוף את עמדותיהם האידיאולוגיות, ראו: אילן פפה, "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", *תאוריה וביקורת* 3 (1993), עמ' 99. וראו גם: עוז אלמוג, *פרידה משרוליק, שינוי ערכים באליטה הישראלית*, אוניברסיטת חיפה/זמורה-ביתן, כרך א, עמ' 326-323; יגאל שוורץ, "ללכת בין הטיפות ולהירטב, על 'הצבר' – דיוקן מאת עוז אלמוג", *הארץ*, מוסף ספרים, 20.8.1997.
13. ג. שקד, הערה 7 לעיל, עמ' 15-16. ההדגשה במקור.
14. י. ח. ברנר, "הז'אנר הארץ-ישראלי ואביזריהו", *כל כתבי י. ח. ברנר*, כרך שני, הוצאת דביר והקיבוץ המאוחד, תשכ"א, עמ' 268-270.
15. למאמר הנזכר של ברנר על האבחנה המרכזית שבו, שאותה פיתח שקד, היתה ככל הנראה השפעה גדולה על עמדותיהם הספרותיות של רבים מבני הדור שראו כברנר אורים ותומים. וראו לעניין זה, בפרספקטיבה של "זמן אמת": אהרן ראובני, "ספרות והווה", בתוך: *ספרות והווה*, ראובן מס, ירושלים, תש"א. וגם, הנ"ל, בתוך: *עיון וביקורת*, מ. ניומן, תל אביב, תשכ"ז. וברטרטוספקטיבה אצל נורית גוברין, *חלישות והתחדשות: הסיפורת העברית בראשית המאה ה-20 בגולה וכארץ-ישראל*, משרד הביטחון והוצאה לאור, ספריית האוניברסיטה המשודרת, תשמ"ה.
16. פרשנות דומה של הז'אנר והאנטי-ז'אנר מופיעה גם בכתביהם של חוקרים ומבקרים אחרים. חלקם מסתמך על ההבחנה המקורית של ברנר וחלקם על ההבחנה המאוחרת יותר של שקד. וראו לעניין זה: מ. ברינגר,
- "עמידתו של ברנר לפני קוראיו: התהוותם של ז'אנר ואידיאולוגיה בביקורת העברית", בתוך: *עד הסמטה הטבריינית*, עם עובד, תל אביב, 1990, עמ' 191-228; נילי סדן, "ז'אנר ואנטי-ז'אנר בסיפורת ובביקורת בשנות העשרים", בתוך: *ספרות שנות העשרים בארץ-ישראל*, ספרית פועלים, תל אביב, 1991, עמ' 26-37; אורציון ברתנא, *תלושים וחלוצים, התגבשות המגמה הניאורומנטית בסיפורת העברית*, דביר, ירושלים, 1983.
- וראו גם: יגאל שוורץ, *לחיות כדי לחיות: אהרן ראובני, מונוגרפיה*, יד בן צבי, מאגנס, ירושלים, 1993; אהוד בן-עזר, "העלייה השנייה בראי ספרותה", מרדכי נאור (עורך), *העלייה השנייה: 1903-1914*, קתדרה, יד בן-צבי, ירושלים, 1985, עמ' 177-190.
17. ראו: גרעון עפרת, *אדמה, אדם, דם: מיתוס החלוץ ופולחן האדמה במחוזות ההתיישבות*, גומא ספרי מדע ומחקר, צ'ריקובר מוציאים לאור, תל אביב, 1980; חיים שוהם, *הדרמה של "דור בארץ"*, אור-עם, תל אביב, 1989.
18. ראו לעניין זה, מזווית שונה במקצת, בפרק הראשון בספר.
19. יוסף לואידור, *סיפורים*, כינס והקדים מבוא דב לנדאו, מסדה, רמת גן, 1976, עמ' 89-90.
20. שם, עמ' 90.
21. שם, שם.
22. אהרן ראובני, *עד ירושלים, הספריה*, כתר, הקיבוץ המאוחד, ירושלים, 1987, עמ' 26.
23. "שניהם [ציפרוביץ ומניה] הרגישו פתאום כמה זרים הם פה, בארץ אבותיהם. דמות הפרש הערבי הצעיר עוד עמדה נגד עיניהם. הם שמעו את קולו הגרונני, הצורח, את דבריו שאינם מובנים להם, ראו את סוסו הקופץ ודוהר בסערת אבק סמל דרור ועוז-רוח ורגש הזרות לא סר מלבם." *עד ירושלים*, עמ' 35-36.
24. משולם טוכנר, "חילוף משמרות בהווה", *כחינות בביקורת הספרות*, ג', חשוון, תשי"ג, עמ' 30-34.
25. "יד קרה נגעה בשכמו [של יהודה] וקול לחש באוזנו: 'יהודה!' 'האתם פה אחי?' אמר יהודה, 'בשם ה', אפוא, על האויב.' 'בשם עמנו ובשם ארצנו, על האויב!' 'בשם התבור הגבוה ובשם החרמון הגאיוני, אשר השקיפו ממרומיהם על יואב בן צרויה ועל יהודה המכבי בהילחמם באויביהם, והמשקיפים היום גם עלינו, על האויב! על האויב!'"
- יוסף לואידור, הערה 19 לעיל, עמ' 61.

26. וראו: על "שכול וכישלון: יוסף אבן, אמנות הסיפור של י. ח. ברנר, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ז, 1977, עמ' 208-231; מנחם בריןקר, הערה 16 לעיל, עמ' 222-275; גרשון שקד, *ללא מוצא: על י. ח. ברנר, מ. י. ברדיצ'בסקי, ג. שופמן וא. נ. גנסיץ*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשל"ג, 1973, עמ' 95-118; אריאל הירשפלד, *הסמל ביצירתו של י. ח. ברנר*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1995.
- על *עד ירושלים* ראו: נתן זך, "אמנות הסיפור של אהרן ראובני", בתוך: יגאל שוורץ (עורך), *אהרן ראובני, מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1992, עמ' 105-114; דן מירון, "הטרילוגיה הירושלמית של אהרן ראובני", בתוך: יגאל שוורץ (עורך), *אהרן ראובני, מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו*, תל אביב, 1992, עמ' 122-164; גרשון שקד, "על הטרילוגיה *עד ירושלים*", בתוך: יגאל שוורץ (עורך), *אהרן ראובני, מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1992, עמ' 115-121.
- על *תמול שלשום* ראו: אברהם (ארנולד) בנד, "החטא ועונשו בתמול שלשום", מולד, מס' 1 (211) מאי-יוני 1967, עמ' 75-81; שרה הגר, "תמול שלשום, התהוות המבנה ואחדותו", בתוך: ש. י. עגנון *מחקרים ותעודות*, ג. שקד ור. וויזר (עורכים), מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ח, עמ' 154-195; Arnold Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968; דן מירון, *הרופא המדומה: עיונים בסיפורת היהודית הקלאסית*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1995, עמ' 161-236; גרשון שקד, "חלקת השדה הנטושה; הערות אחדות לאפילוג מושמט", *מאזניים* לבי' ג', עמ' 213-215; ברוך קורצווייל, "תמול שלשום הערכה כללית ועל בלק, הכלב הדימוני", בתוך: מסות על סיפורי ש"י עגנון, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, 1962, עמ' 95-103 ו-104-115; בעז ערפלי, *רב-דומן: חמישה מאמרים על תמול שלשום מאת ש. י. עגנון*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1998; דן לאור, *חיי עגנון, ביוגרפיה*, שוקן, ירושלים ותל אביב, 1998, עמ' 365-424; שלומית זעורר, *מצבה לשניים דיון בשלוש סוגיות ברומן 'תמול שלשום' לעגנון בהקשר היסטורי של זמן כתיבתו*, ברפוס.
27. י. ח. ברנר, *שכול וכישלון*, א. י. שטיבל, ניר-יורק, תר"פ, 1920, עמ' 1688.

28. ראו: אהרן ראובני, *עד ירושלים*, הערה 22 לעיל, עמ' 396-406.
29. שם, עמ' 406-407.
30. שם, עמ' 407.
31. שם, עמ' 408.
32. ראו בפרק הרביעי, לעיל.
33. צריך לזכור ולהזכיר בהקשר זה, שברנר וראובני חתמו את הרומנים שלהם בשנות העשרה, במהלך התקופה שעליה כתבו. ואילו עגנון חתם את ספרו ב-1945, במהלך מלחמת העולם השנייה. לעניין השפעתה האפשרית של "תודעת השואה" של עגנון על דרך עיצובו של *תמול שלשום* ראו: אברהם (ארנולד) בנד, הערה 26 לעיל; שלומית זעורר, הערה 26 לעיל.
34. ראו: יגאל שוורץ, "בין דירה לקיבוץ: מעמדה ותפקידיה של ההתיישבות העובדת ביצירתו של ש"י עגנון", *עיתון 77*, 66-67, תשמ"ה, 1985, עמ' 28-29.
35. ראו: ג. שקד, *אז כאן ועכשיו*, הערה 6 לעיל, עמ' 34.
36. לעניין מותו של יואש כטקס עקדה ציוני ראו: דב לנדאו, במבוא שלו ליוסף לואידור, *סיפורים*, מסדה, רמת גן, גבעתיים, 1976, עמ' 5-38; גרשון שקד, *הסיפורת העברית 1880-1980*, כךך ב', בארץ ובתפוצה, הקיבוץ המאוחד וכתר, תשמ"ג, 1983, עמ' 59-61.
- לעניין מותו של קומר כטקס עקדה ציוני ראו: עמוס עוז, "אשמה ויתמות גורל", בתוך: *שתיקת השמים*, הוצאת כתר, ירושלים, 1993, עמ' 73-219; בעז ערפלי, "עלייתו ומותו של יצחק קומר", *הארץ*, ספרות ותרבות, 17.4.1987; אלי שביד, "כלב חוצות ואדם", בתוך: *שלוש אשמורות בספרות העברית*, עם עובד, תל אביב, תשכ"ז, 1967, עמ' 50-61.
37. שם, שם.
38. ש. י. עגנון, *תמול שלשום*, כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, שוקן, ירושלים, תש"ז, 1947, עמ' 606-607.
39. ראו לעניין זה, בהקשר של התייעוד ההיסטורי: ישראל ברטל, "ייעוץ ישן וייעוץ חדש" – הדימוי והמציאות, *קתדרה*, 2, תשל"ז, עמ' 3-19; מרגלית שילה, *נסיכה או שבויה, החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים*, 1840-1914, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, חיפה, 2001; גור אלרואי, *אימיגרנטים*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשס"ד. פרטים נוספים לעניין זה בהערות בפרק זה, להלן.

45. תמר הס, הערה 42 לעיל, עמ' 7.
46. עבור מירון זהו חלק מקורפוס שאותו כינה "אותה ספרייה מתה, שהעמיסו הוצאות הספרים של תנועת העבודה על מדפינו." דן מירון, הערה 41 לעיל, עמ' 249. מצוטט אצל הס, הערה 42 לעיל, עמ' 6.
47. תמר הס, הערה 42 לעיל.
48. נילי סדן-לובנשטיין, *סיפורת שנות העשרים בארץ-ישראל*, ספרית פועלים, תל אביב, תשנ"א, 1991.
49. ראו לעניין זה גם ביחידת המבוא של הספר, לעיל.
50. השוו: תמר הס, *כלום תשאל מהו שיעור-קומה של מרבד: דימויים של נשיות בקובץ קהילתנו וברומן "מים ולילות"*, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1995; הנ"ל, "צריך לגשק לה, דיון פמיניסטי ב'שכול וכישלון' ל. ח. ברנר", *מחקרי ירושלים בספרות עברית* ט"ו, עמ' 7-19, וגם גילת גופר, הערה 40 לעיל, עמ' 138-140.
51. והשוו: שלומית ארגז-בכר, *המשולש המרחבי, ירושלים, תל אביב והמושבות בספרות העלייה השנייה*, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997; יגאל שוורץ, *ירושלים של מטה*, הערה 16 לעיל, עמ' 155-226.
52. אהרן ראובני, *סיפורים*, הוצאת ראובן מס, ירושלים, אין שנת הוצאה, עמ' 158.
53. שם, עמ' 189.
54. שם, שם.
55. וראו: דוד ביאל, "הציונות כמהפכה ארוטית", בתוך: *ארוס והיהודים*, עם עובד, תל אביב, 1994, עמ' 231-267.
56. הדימוי המקובל הזה נבחן מחדש ומופרך בכמה עבודות שראו אור בשנים האחרונות. ראו: רן אהרונסון, "נשים בחיי היום יום בראשית ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל", *דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות*, חטיבה ב, כרך א, ירושלים, תש"ן, עמ' 305-311; יוסי בן-ארצי, "בין איכרים לפועלים, האישה בראשית ההתיישבות בארץ-ישראל", בתוך: *יעל עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות*, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 309-324; מרגלית שילה, "האישה 'עובדת' או 'חברה' במפעל התחייה? על מקומה של האישה בעלייה הראשונה (1882-1903), *יהדות זמננו*, כרך 10, תשנ"ה, עמ' 121-147.
57. ראו: יפה ברלוביץ, "הסופרות בנות העלייה הראשונה", אחרית דבר לספרה *סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה*, תרמ"ל, 1984, עמ' 187-195; הנ"ל, *להמציא ארץ להמציא עם*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשנ"ו, 1996, עמ' 54-57.
58. דוגמאות כולטות בסיפורים: "זמירה" ו"המורה החדשה".

40. ראו: ש. בלום, *האישה כתנועת העבודה בתקופת העלייה השנייה*, עבודת גמר, תל אביב, 1980; דבורה ברנשטיין, *אישה בארץ-ישראל: השאיפה לשיוויון בתקופת היישוב*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1987; ד. יוראלי, "תנועת הפועלות בארץ-ישראל מראשיתה עד 1927", *קתדרה*, 32, תמוז תשמ"ד, עמ' 109-140; ד. יוראלי וד. ברנשטיין, "הפועלות בעלייה השנייה", בתוך י. ברטל (עורך), *העלייה השנייה, מחקרים*, הוצאת יד בן-צבי, ירושלים, 1997, עמ' 294-306; גילת גופר, "האלמנט היותר מתאים לתפקיד של איכרות ופועלות חקלאיות: נשיות ציונית במושבות בתקופת העלייה השנייה", *ישראל*, כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל, אוניברסיטת תל אביב, גיליון מס' 5, אביב, תשס"ד, 2004, עמ' 123-150; ניצה דרויאן, *חלוצי העלייה מתימן: פרקים בהתיישבותם, תרמ"ב-תרע"ד, 1881-1914*, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, תשמ"ב, 1982; הנ"ל, *צמיחתה והתפתחותה של העדה התימנית בארץ-ישראל בשנים 1881-1914*, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ם; הנ"ל, *באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ-ישראל, תרמ"ב-תרע"ד, 1881-1914*, מכון בן-צבי, ירושלים, 1982; מרגלית שילה, "חזות הפועלות בכינרת, 1911-1917, כפתרון לבעיית הפועלות בעלייה השנייה", *קתדרה*, 14, 1980, עמ' 81-112; הנ"ל, "האישה העבריה החדשה פנים רבות לה: השומרת כמקרה מבחן", *ביקורת ופרשנות*, 34, תש"ס, עמ' 7-17.
41. גרשון שקד, *הסיפורת העברית, 1880-1980*, כרך ב', בארץ ובתפוצה, כתר והקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשמ"ג, 1983, עמ' 15-154; דן מירון, *אמהות מייסדות, אחיות חורגות*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1991.
42. תמר הס, *כתבים אוטוביוגרפיים מאת נשים בנות העלייה השנייה*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2003.
43. בקורפוס הזה כוללת הס, בין היתר, את הטקסטים הבאים: אורי ז., *פרקי זיכרונות*, תשכ"ו, 1966, סטנסיל, אין ציון הוצאה ומקום; ד. ארליך, *דבש מסלע*, הוצאת המשפחה, תל אביב, אין ציון תאריך; ר. י. בן-צבי, *אנו עולים, פרקי חיים*, עם עובד, תשי"ט; ד. דיין, *אספר*, עם עובד, תל אביב, תשי"ב, ח. כצלנסון-נשר, *אח ואחות*, עם עובד, תל אביב, 1978; ש. לישנסקי, *מצודו זיכרונותי*, דפוס מרכז, ירושלים, תש"ב; ש. עזריהו, *פרקי חיים*, הוצאת מ. ניומן, תל אביב, תשי"ז.
44. לילי רתוק, "כל אישה מכירה את זה", אחרית דבר בתוך: *הקול האחר*, *סיפורת נשים עבריות*, הספרייה החדשה, הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, תל אביב, 1994, עמ' 261-350. וראו לסוגיה זו גם: פנינה שירב, *כתיבה לא תמה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1998.

59. כולל מ. סמילנסקי. דוגמת המופת: הרומן בהא הידיעה של העלייה הראשונה *הדסה*.
60. וראו: י. ברלוביץ, הערה 55 לעיל. ג. שקד כתב ש"נחמה פוחצ'בסקי מרבה ב'סיפורי קורבן מלודרמטיים'", בתוך: *הסיפורת העברית, 1880-1980*, כרך ב', כתר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 47.
61. ראו: ניצה דרויאן, עולי תימן בעלייה השנייה, בתוך: העלייה השנייה 1903-1914, מרדכי נאור (עורך), עידן 4, עמ' 131-144; יוסף צוריאלי, *מבעיות חינוך ילדי תימן בארץ-ישראל תרמ"ב-תש"ח*, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ז; יהודה גיני, *יחסן של חיבת ציון והתנועה הציונית לעלייה מתימן*, ספריית שו"ר, המכון ליהדות זמננו, ירושלים, 1977.
62. שם, שם.
63. שם, שם.
64. על כוחו של מיתוס התימנים כ"פועלים טבעיים" ועל העמדה הפטרונית כלפיהם אפשר ללמוד גם מתוכנה ומאופייה של הפסקה הבודדת שמקדיש ש. נ. אייזנשטרט, הסוציולוג הרשמי כמעט של דור המדינה, לתימנים, במסגרת דיונו המפורט במאפייניה וחשיבותה של העלייה השנייה: "התפתחות מעניינת אחרת שחלה בתקופה זו היתה העלאתם של יהודים מתימן. ש. יבניאלי, אחד ממנהיגי העלייה השנייה, הלך לתימן ובחזרתו הביא עמו הרבה עולים שנעשו הגרעין העיקרי של ההתיישבות התימנית הישנה ביישוב. בצד הרעיון הרומנטי-כלשהו של קיבוץ אחים נדחים, היה אחד המניעים החשובים לפעולה זו הבאת יסודות פרולטרניים 'אמיתיים', הרגילים לעבוד בתנאים הדומים לתנאיה של הארץ", הערה 3 לעיל, עמ' 16. וראו גם: ניצה דרויאן, *כאין מרבד קסמים, עולי תימן בארץ-ישראל*, מכון בן-צבי, ירושלים, תשמ"ב, 1982.
65. יצחק שמי ויעקב חורגיץ, הסופרים "הילידים" מתקופת העלייה השנייה, כתבו לא מעט על יהודים "ספרדים", אבל לא על "תימנים". אגב, האינדיפרנטיות של סופרי העלייה השנייה לעולים מתימן בולטת גם על רקע העניין שגילו בהם הסופרים בני העלייה השלישית. כוונתי, בראש ובראשונה, לח. הזו (*היושבת כננים*) ולישראל זרחי (*כפר השילוח*).
66. השוו: גליה ירדני, מבוא לקובץ *סל הענבים: סיפורים ארץ-ישראליים בתקופת העלייה הראשונה*, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 7-13.
67. ראו, למשל, בהתייחסויות של בני הדור המקובצות תחת הכותרת "חסיים עם האוכלוסייה הערבית והשלטונות" בספר *העלייה השנייה*, מקורות, י. ברטל, יהושע קניאל, זאב צחור (עורכים) ואסתר שטיין-אשכנזי (עורכת משנה), יד בן-צבי, ירושלים, 1997, פרק שביעי, עמ' 350-369.

68. ראו, למשל, י. לואידור, "ימי הקציר"; מאיר וילקנסקי, "בחר"; שלמה צמת, "אדמת בור".
69. וראו לדוגמה את תרומתם השולית של סופרי העלייה השנייה באנתולוגיה *סיפורים עבריים מחיי הערכים*, יוסף אריכא (כניס וערך), עם הספר, תל אביב, 1963. ברנר מיוצג כאן ברשימה אנקדוטלית ("במשעולי הפרדסים"), עגנון בקטע מתוך "תמול שלשום", שבו יש לערכים תפקיד מזערי, וראובני בסיפור "מעשה בשני גמלים" שבו מתואר ערבי על פי כל כללי האפיון האוריינטליסטיים.
70. ראו לעניין זה את הערותיו של א. בן עזר, *מולדת הגעגועים המנוגדים: הערבי בספרות העברית: מבחר סיפורים*, זמורה-ביתן, תל אביב, 1992, עמ' 7-56. יוצא מן הכלל בהקשר זה ולא רק בו א. אריאלי אורלוף, במיוחד בסיפורו הגדול "ישימון".
71. ראו: גרשון שקד, בתת-פרק על משה סמילנסקי ונחמה פוחצ'בסקי: *הסיפורת העברית*, כרך ב', כתר והקיבוץ המאוחד, תל אביב, תשמ"ג, 1983, עמ' 44-55; עידו בסוק, *בצל פרדסים על אדמה מצורעת: על יצירתם הספרותית והפובליציסטית של משה סמילנסקי ואורי צבי גרינברג*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1996, עמ' 9-54; Yaron Peleg, *Reinterpreting the East: Orientalism in Hebrew Literature, 1880-1930*, Doctoral Dissertation, Brandeis University, 2000.
72. ראו לסוגיה זו, כגילומה ביצירתו של י. כורלא: בתיא שמעוני, *גיבוש זהותו התרבותית של האחר ביצירת יהודה כורלא*, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998.
- ובאותה הסוגיה, כגילומה ביצירתו של י. שמי, ראו: Arnold Band, *Introduction to Shamir's Hebron Stories*, Labyrinthos, Lancaster, 2000; Salim Tamari, *Ishag al-Shami and the Predicament of the Arab Jew in Palestine* (in print).

פֶּרֶק עֲשִׂינֵי

1. הופיע לראשונה ביגאל שוורץ (עורך), *אהרן ראובני: מבחר מאמרים על יצירתו*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, קרן תל אביב לספרות ואמנות ע"ש יהושע רבינוביץ, 1992, עמ' 5-56. אני מבקש להודות לפרופ' עוזי שביט, מנכ"ל הוצאת הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים, שהתיר לי לשלב את המאמר הזה בספרי.